

Opening academisch jaar Universiteit van Utrecht

6 september 2010

IS KENNIS NOG MACHT?

Waarom deze titel? Kennis is toch macht? (Francis Bacon Essays - 1597)

Waarom het vraagstuk? Waarom de beperking: nog?

Is er dan reden tot twijfel? Wat geeft daartoe aanleiding?

En wat zou dat betekenen kunnen?

Hoe komen we aan de uitdrukking ' kennis is macht'? Francis Bacon, 1597: begin van de moderne empirische wetenschap .

In verschillende werelden van activiteit, verschillende achtergronden en belevenissen: in de handel bijvoorbeeld is kennis van de markt, wie de markt kan 'lezen', machtig in de zin van concurrentiekracht. In de wetenschap is kennis de bron van inzicht in de structuur en de loop van de dingen. Deftiger: van de werkelijkheid.

En als ambitie van de Verlichting hebben we kennisvorming als emancipatieontwikkeling van de moderne mens als basis gekozen. Daarna werd een oude macht uitgehold: die van de religie. Oskar Wilde vatte het samen: "Science is the history of dead religions". Meer nog verleende kennis gekoppeld aan de drang tot vooruitgang en de wens de 'condition humaine' te verbeteren de macht om de dingen niet alleen te begrijpen maar ook naar onze hand te zetten, in de vorm van technologie.

Dit proces is door Dijksterhuis kernachtig benoemd als de mechanisering van het wereldbeeld. Spontane en krachtige vooral op emotiegebaseerde erupties van dit diepe verlangen naar terugkeer, zoals de Romantiek, konden de onweerstaanbare drang naar meer weten beter begrijpen, slimmer toepassen en verder verbeteren, niet aantasten. Het geloof in de kracht en de macht van kennis met als bron de wetenschap wordt door Max Weber in zijn beroemde rede "Wissenschaft als Beruf", samengevat, bevestigd en op de consequenties voor het metafysische en religieuze gewezen: "De onttoverde wereld betekent": daß gerade die letzten und und sublimsten Werte zurück getreten sind aus der Öffentlichkeit, entweder in das hinterweltliche Reich mystischen Lebens oder in die Brüderlichkeit unmittelbarer Beziehungen der Einzelnen zu einander." Daar valt dus de scheiding, maar de romanticus capituleert nog niet: "Wissenschaft ist nur eine Hälfte, Glauben die andere" zo zegt Novalis. We moeten dus "das Opfer des intellectes" brengen. Woorden gesproken tot studenten die zich op hun beroepskeuze oriënteerden in de winter van 1918/1919. In een verslagen Duitsland, berooid en politiek instabiel.

Je moet wel zeker zijn van je zaak. Had immers de wetenschap niet mede bijgedragen aan de afschuwelijkheden van de oorlog? Was de Eerste Wereldoorlog niet de ontzuivering van het menselijk streven naar vooruitgang en het einde van een stabiel politiek tijdperk?

We weten hoe Weber door middel van zijn concept van waardevrijheid de zuiverheid en de onschuld van de wetenschap tracht te bewaren, maar hierdoor komt de positie en rol van de wetenschapsbeoefenaar automatisch centraal te staan. Immers, hij of zij die kennis draagt van oorzaak en werking van een verschijnsel wordt hoe dan ook ,vroeg of laat deelgenoot in de gevolgen van toepassingen.

Dat leidt zo leert de geschiedenis van de wetenschap soms tot heftige debatten en ontvucherende conclusies. Zo was het niet bedoeld! Zo mocht het niet worden gebruikt! Dit hebben we niet voorzien.

Juist dat laatste: de niet voorziene of onvoorzienbare gevolgen of effecten vormen een belangrijke bron van twijfel over de zegeningen van de wetenschap.

Een tweede feit dat de twijfel voedt is het verschijnsel van wisselende inzichten, het vervangen of veranderen van theorieën of het verlaten van een bepaalde zienswijze.

In het wetenschapsgebied waarin ik ben opgeleid en waarin ik me bezig houd, de economische wetenschap, geldt dit sterker dan in de fysica bijvoorbeeld. Maar zo gaat de kennisvermeerdering voort: regelmatig stropen we de oude huid af. Toen ik wilde afstuderen op onder andere het werk van Veblen, een van de grondleggers van de institutionele school, toen zei mijn afstudeer hoogleraar: "dat is ongewoon en ik ken het werk niet". Nu, de laatste jaren zijn meerdere Nobelprijzen aan moderne institutionalisten ten deel gevallen. En wie de debatten voor de juiste aanpak van de economische crisis volgt, zal het als niet econoom duizelen van de verdeeldheid over de aanbevolen maatregelen.

Een derde reden die maakt dat het vraagteken van de titel van mijn bijdrage gerechtvaardigd is, is de gegroeide afstand tussen de wetenschapsbeoefenaars of practicus en de burger. De toegenomen complexiteit en de vergaande verdieping van de sterke specialisatie van het inzicht leidt voor de buitenstaander tot niet voor te stellen bevindingen en beelden. Het veroorzaakt een meer en meer onthechte houding. Zelfs van de geïnteresseerde burger: het is allemaal zo ingewikkeld en zo moeilijk voorstelbaar.

Nu hoeven we ook niet te begrijpen hoe geldschepping door banken of een dieselmotor werkt om er gebruik van te kunnen maken, maar als er iets mis gaat bij banken of als blijkt dat motoren fijnstof uitstoten dan vragen we ons toch af of we het allemaal wel kunnen vertrouwen. En daar zit 'em de kneep: vertrouwen. Ondoorzichtigheid en afstand zijn voedsters van wantrouwen. En komt daar ook soms nog hooghartigheid bij van 'hen die het weten' dan zijn de rapen gaar! De mondige burger zegt: "Ze kunnen me nog meer vertellen.". De recente commotie rond het laatste IPCC rapport is een pijnlijk voorbeeld hiervan.

Een vierde reden om aan de macht van kennis te twijfelen is gezagsverlies van de wetenschap als deelhebber in het algemeen maatschappelijk verschijnsel van verlies van status van instituties. Dat is al een poos aan de gang: de tijd van na 1968 is een keerpunt in de universitaire geschiedenis.

De universiteit als bolwerk van kennisverwerving en een bron van maatschappelijke vooruitgang en welvaartsgroei is door de tijdgeest niet onaangetast gebleven. Niet slechts de revolutionaire verandering van de bestuurlijke structuur (later typisch Nederlands voetje voor voetje weer naar 'normale' verhoudingen terugontwikkeld) maar zeker ook de status van de vakmensen, docenten en onderzoekers is in de ogen van velen geërodeerd tot een gewone functionaris met een streng en deugdelijk geregelde rechtspositie en dito taakopdracht.

En tenslotte een vijfde reden.

Door de moderne mogelijkheden van IT kan informatie breed, snel en vrijwel kosteloos worden verspreid maar ook vergaard. Het internet biedt een forum voor feiten- en meningenuitwisseling met grote gevolgen, ook voor de wetenschap. De status, herkomst of bedoeling van te vergaren gegevens kunnen vaak moeilijk worden beoordeeld.

Enkele feiten kunnen uitgroeien tot controle-arme schijnzekerheden. Specifieke omstandigheden, uitzonderingen, toevallige gebeurtenissen kunnen leiden tot angst en wantrouwen.

Het inenten van jonge meisjes tegen baarmoederhalskanker is een voorbeeld van zo'n hype. En hoe de toegewijde wetenschapper ook betoogt en tracht te bewijzen en gerust te stellen, de twijfel slaat toe en de volgzzaamheid aan het oordeel van de deskundige, de kennisdrager, smelt weg onder de hitte van het "ramp" berichtenverkeer. De discussie over de merites van GMO's is een ander voorbeeld. Is kennis nog macht? Het antwoord kan niet anders zijn dan: neen, niet zonder meer. Wat betekent dit voor de academie?

Ik wil u drie elementen onder de aandacht brengen die in alle bescheidenheid gezegd mij van groot belang lijken voor een zekere keer ten gunste van de status van de wetenschap en ten goede van het algemeen belang.

In de eerste plaats denk ik dat in de opleiding van wetenschapsbeoefenaars en practici een essentieel element is gaan ontbreken, namelijk een deugdelijke oriëntatie in de praktische ethiek. Ethiek voor onderweg, zoals Gerrit de Kruyf dat noemt. De onophoudelijke en taaie worsteling met vragen van behoorlijk en onbehoorlijk, van goed en kwaad.

Dat moet mijns inziens een vast onderdeel worden van elke wetenschappelijke opleiding. Reflectie op het eigen doen en laten en dat van anderen vereist oefening en veronderstelt bekendheid met een horizon van waarden en hun merites. Een geestelijk instrumentarium waarin de noodzakelijke weerspiegeling van de eigen positie en gedrag zich kan aftekenen. Dat moet leiden tot verantwoording aan zichzelf en aan de zaak die men dienen wil.

In de tweede plaats wil ik een pleidooi houden voor verbreding van de opleidingen. In ons rapport over het hoger onderwijs hebben we daarover al een en ander opgemerkt. Met name in de bachelor fase is een bredere oriëntatie noodzakelijk, vooral in het eerste jaar.

Dit vanuit de gedachte van 'Bildung' als ideaal van wetenschappelijke opleiding. Een ideaal dat het verdient met kracht en overtuiging weer tot grondslag te maken. Zelfstandige beoefening van de wetenschap, het doel van de academie toch, vereist een bredere wereld- en maatschappijoriëntatie dan nu in de meeste opleidingen wordt geboden. Is dat dan nodig om een goede theoretisch fysicus te worden? Ja! Ja, want is niet de grootste verworvenheid van de wetenschap de aanpak, de methode?

De opleiding en oefening in oordeelsvorming is de kern mijns inziens van de wetenschappelijke benadering. Oordeelsvermogen "Urteilskraft" om met Kant te spreken is toch kenmerkend voor de menselijke soort? Dat is anders dan beoordelen. Immers, dat gebeurt in het kader van criteria en procedures. Oordeelsvermogen is een kwaliteit die de vorming van een zelfstandige opinie of conclusie doet ontstaan. Die niet eenvoudigweg kan worden geplaatst tegen de achtergrond van een geaccepteerd schema, maar die in de confrontatie met de complexiteit en het ongewoon zijn van situaties of standen van zaken die zich presenteren of worden opgemerkt een bepaalde ordening doen zien of aanbrengen zodanig dat een zinnige gedachtewisseling mogelijk wordt.

Ja! Want naast wetenschapsbeoefenaar is hij / zij deel van de samenleving en de vruchten van zijn / haar werk beïnvloeden vroeg of laat de maatschappij. En omgekeerd kennis dragen van wat er in de samenleving speelt; problemen, zorgen, spanningen kunnen inspiratiebron zijn voor onderzoek en aansporing tot gepassioneerd onderwijs. Fascinatie en betrokkenheid zijn springaders van wetenschappelijke activiteit. Wetenschappers, kenniswerken zijn ook en op de eerste plaats burgers met alle rechten en plichten van dien.

Er is nog een aspect dat hiervoor pleit, namelijk de correctie op het karrenspoor van het te vroege keuzepakket in het VWO. Al op 15- of 16-jarige leeftijd wordt door te de maken keuze een bepaald traject en overeenkomstig wereldbeeld ingezet of moet ik zeggen ingeprogrammeerd. Dat behoeft correctie in de eerste periode van de bachelor om een breder blikveld te krijgen. Daar heeft men een leven lang profijt van. Ook om een meer gefundeerde keuze om een bepaald opleidingsprofiel te selecteren is dat wenselijk.

En tenslotte nog een keer: Ja! Omdat mensen die wij opleiden naast het analytisch vermogen, zeker als zij in verantwoordelijke bestuurlijke of leidinggevende functies terechtkomen, een brede blik nodig hebben. In een globaliserende wereld die met complexe netwerkstructuren is overtrokken is het vermogen overzicht te hebben een essentiële competentie. Kennis van cultuurverschillen, tradities, geschiedenis enzovoort zijn onmisbaar om wereldburger te zijn.

Twee opmerkingen tot slot:

Wat het onderzoek betreft zijn transparantie en verantwoording de sleutelwoorden. Ik bedoel dat laatste zeer zeker niet in de zin van bureaucratische calculaties van kosten en baten, van publicatie en citaten, maar in maatschappelijke zin. Wat is het doel, waartoe kan het bijdragen en welke impact kan het hebben op de samenleving.

Dergelijke vragen die betrekking hebben op de voortgang van de wetenschap zelf en de effecten op de maatschappij. Wetenschappers moeten zelf veel meer over hun werk vertellen. Communicatievaardigheden en presentatietechniek aanleren. Het is allerm minst vanzelfsprekend dat in ons land en in Europa waar de langdurige en grote gevolgen van de economische crisis moeten worden verwerkt dat de financiële ruimte voor het wetenschappelijk onderzoek in stand zal kunnen blijven.

De tweede opmerking gaat dan ook over de vraag “Hoe moet dat worden bekostigd?”. Is wat ik bepleit in een tijd van bezuinigingen en toenemende studentenaantallen wel realistisch? Ik wil daarvoor verwijzen naar de twee grondgedachten van ons rapport over het hoger onderwijs; diversiteit vergroten en profiel kiezen.

En dan toch nog een opmerking over de kosten. Men maakt een categoriefout als men spreekt over kosten en men uitgaven bedoelt. Kosten zijn relevant ten opzichte van baten. Uitgaven zijn de effectuering van de afweging. Ontvangsten zijn niet of moeilijk of arbitrair in geld te achterhalen maar dat is op zich niet beslissend.

Boekhouden is een edele kunst maar het is boekhouden dus registreren en niet afwegen en handelen. Dat is nu juist wat een ondernemer doet. Dat is ook precies wat bij de beoordeling van de betekenis en waarde van onderwijs en onderzoek moet gebeuren. Wat gaan we er per saldo nu of mettertijd op vooruit. Als de staatsschuld oploopt, bijvoorbeeld niet als gevolg van malverserende “financiële specialiste” of falende managers, maar als gevolg van investeringen met groot en aantoonbaar rendement in onderwijs en onderzoek (als politieke manifestatie van de veel beleden wil een kenniseconomie te zijn en te blijven), dan is mijn eenvoudige vaststelling dat de generatie waarvoor nu wordt geïnvesteerd ook de generatie mag zijn die deze schuld aflost. De rente dragen we gezamenlijk dan wel.

In het licht van de baten is dat geen gekke deal. Ik heb u misschien vermoeid maar ik ben oprecht bezorgd. Willen wij onze welvaart in de toekomst behouden dan moeten we krachtig investeren en doortastend handelen.

Maar niet alleen investeren, ook kiezen en snijden en bovenal samenwerken. En tegen de bestuurders zeg ik op straffe van een schorbering tijdens de borrel: laat uw mensen de vrijheid, geef vertrouwen en richt uw aandacht op samenwerking en maak gezamenlijk basiskeuzen voor profiel en ambitie.

Is kennis nog macht?

Mijn eindantwoord: Alleen als we veranderen durven en de moed hebben te kiezen.

Kennis is geen macht meer op zichzelf en dat is een feit. Dat is ook goed mijns inziens. Immers, kennis moet dienstbaar zijn. Wetenschap blijve gericht op het trachten te begrijpen niet om het geloven te marginaliseren maar de geschapen orde respecterend en bewonderend de mensheid verder te helpen op de weg naar het hogere doel van de verbetering van de *condition humaine*. Een betere duurzame wereld.